

JUDYTA KRAJEWSKA*
WNHiS UKSW, Warszawa

NIE TYLKO „O SZTUCE LEKARSKIEJ” W WYBRANYCH PISMACH *CORPUS HIPPOCRATICUM* **

„Gdzie jest miłość do człowieka,
[tam] jest miłość do sztuki [medycznej]”
ἦν γὰρ παρῆ φιλανθρωπίη, πάρεστι καὶ φιλοτεχνίη
(W.H.S. Jones, *Hippocrates Collected Works* I. VI,
Harvard University Press, Cambridge, USA 1923, s. 321)

Pierwsze greckie szkoły medyczne tworzone i kształtowane były pod wpływem starszych kultur sąsiednich cywilizacji. Starożytna medycyna grecka była zatem połączeniem praktyk i teorii medycznych kultur: mezopotamskiej, egipskiej i fenickiej, które pełne były nadprzyrodzonych wyjaśnień, przesądów, magii. Początkowo choroba była traktowana jako kara, a uzdrowienie jako dar lub prezent pochodzący od bogów, z upływem zaś czasu i w wyniku systematycznych badań wyewoluowały w kierunku naukowych i fundamentalnych przyczyn oraz skutków¹.

Historia racjonalnej medycyny greckiej dotyczy głównie dwóch ośrodków medycznych na wyspach Knidos i Kos, które stworzyły podstawy medycznego dorobku intelektualnego Greków tamtych wieków. Główna różnica między tymi szkołami polegała na tym, że szkoła w Knidos koncentrowała się na objętej chorobą narządzie, natomiast zainteresowania medyków w Kos obejmowały szeroko pojętą chorobę².

Hipokrates, którego ojczyzną była wyspa Kos, został uznany za ojca współczesnej medycyny zachodniej opierającej się na obserwacji objawów klinicznych i wynikających z nich racjonalnych wnioskach³. Pozostałością jego myśli medycznej jest zbiór pism zebranych w *Corpus Hippocraticum* obejmujących teorię i praktyki medyczne. Analiza poszczególnych dzieł zbioru pozwala wysnuć wnioski, że opracowywane były zarówno dla specjalistów jak i dla czytelników bez znajomości problematyki medycznej⁴. Zdaniem Williama Henry-

* Judyta Krajewska – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w katedrze historii starożytnej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zainteresowania badawcze: historia medycyny, profilaktyka i promocja zdrowia, epidemie i epidemiologia. E-mail: j.iwanska@uksw.edu.pl.

** Dofinansowanie w ramach działalności statutowej umPBNIHIS-47/18.

¹ Por. M. Cartwright, *Greek Medicine*, w: *Ancient History*, https://www.ancient.eu/Greek_Medicine/ (dostęp: 13 XI 2017).

² A. Hanson, *Continuity and Change: Three Case Studies in Hippocratic Gynecological Therapy and Theory*, w: *Women's History and Ancient History*, ed. B. Sarah, University of North Carolina Press 1991, s. 37.

³ Por. L. Edelstein, *Ancient Medicine*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, USA 1967, s. 198.

⁴ Por. J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie: Księgi I i III Hipokratesa oraz w greckiej i rzymskiej historiografii od starożytności do wczesnego średniowiecza*, Warszawa 2016, s. 89.

ego Samuela Jonesa (1876-1963), tłumacza dzieł Hipokratesa, *Corpus Hippocraticum* jest mieszanką różnych pism pozornie bez wewnętrznego związku w zbiorze, ale wszystkie bardziej lub mniej nawiązują treścią do medycyny i wszystkie zostały napisane w dialekcie jońskim⁵. Co spowodowało, że zostały zebrane w całość i gdzie to nastąpiło? Całość zbioru pod wspólną nazwą *Corpus Hippocraticum* jest prawdopodobnie pozostałością prac, które powstały w szkołach na wyspach Kos i Knidos. W.H.S Jones napisał, że lista pism zbioru jest długa i tworzona była przez kilka stuleci⁶. Można tylko przypuszczać, kiedy zbiór przestał być własnością szkoły hipokratycznej w Kos i w jaki sposób został przeniesiony do jednej z wielkich bibliotek czasów aleksandryjskich celem ponownego skopiowania. Być może pierwsze skumulowanie pism nastąpiło ok. III wieku p.n.e. w Aleksandrii i już wtedy został powiększony o część pism nienależących do oryginalnej kolekcji⁷. Żyjący w czasach cesarza Nerona Erotian, we wprowadzeniu do utworzonego przez siebie słownika terminów hipokratycznych, podaje listę komentatorów dzieł Hipokratesa, która może przybliżyć historię powstawania *Corpus Hippocraticum*. Według Erotiana pierwszymi komentatorami byli: Herophilus, żyjący ok. III w. p.n.e., jego uczeń Bacchius oraz żyjący nieznacznie później Heraclides z Tarentu⁸, ceniony i cytowany przez neoplatońskiego lekarza, Galena z Pergamonu, w II w. n.e., najważniejszego ze starożytnych komentatorów dzieł Hipokratesa⁹.

Niestety nie wszystkie prace zachowały się w języku greckim, niektóre przetrwały tylko w języku łacińskim, syryjskim, arabskim i hebrajskim. Według Francisa Adamsa (1796-1861), szkockiego lekarza, całość zbioru można podzielić na:

- prawdopodobnie oryginalne dzieła Hipokratesa (14);
- praca powstała przed Hipokratesem (2);
- dzieła Polybusa (prawdopodobnie zięcia Hipokratesa) (2);
- dzieła z czasów Hipokratesa (17);
- prace ginekologiczne (7);
- prace pohipokratyczne (czas twórczości Arystotelesa i Paxagorasa) (6);
- prace wątpliwe (późne w stosunku do poprzednich) (12).

W.H.S. Jones, w przeciwieństwie do F. Adamsa, Émile’a Littré’a (1801-1981), francuskiego filozofa i holenderskiego lekarza Zachariasa Ermerinsa (1808-1871) (wszyscy wymienieni byli badaczami i tłumaczami dzieł hipokratycznych), uważa, że nie ma sensu analizować i zastanawiać się nad autorstwem poszczególnych dzieł w zebranych zbiorze. Mimo wielu wątpliwości, zawartość *Corpus Hippocraticum* nie powinna być podważana, bowiem piętno wybitnego geniuszu „ojca medycyny” w zachowanych pismach przeciwstawia naukę i podstawy racjonalnej medycyny hipotetycznej filozofii i przesądom¹⁰. Pisarze zbioru jednogłośnie odrzucają przyczyny chorób, jak i sam proces zdrowienia jako wynik sił nadprzyrodzonych na rzecz działania natury. Autor dzieła *De morbo sacro*, należącego do kolekcji, uważa, że

⁵ Por. *Hippocrates*, with English translation by W.H. Jones, ed. W. Heinemann, t. I, Harvard University Press 1957, s. 39, http://www.ietu.katowice.pl/wpr/Dokumenty/Materialy_szkoleniowe/Szkol2/13-muszynska.pdf (dostęp: 20 XII 2017).

⁶ Por. W.H.S. Jones, *Hippocrates Collected Works I*, Harvard University Press, Cambridge, USA 1957, s. 25.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Por. E. Nachmanson, *Erotiani Vocum hippocraticarum collectio*, Gothenburg 1918, s. 4-5. (Jeśli nie zostało zaznaczone inaczej wszystkie cytaty z języka greckiego przełożyła autorka artykułu).

¹⁰ Por. W.H.S. Jones, *Hippocrates*, s. 39.

epilepsja (tak zwana „święta” choroba) ma naturalną przyczynę, a świadomość społeczna o jej boskim pochodzeniu wynika z braku doświadczenia i wiedzy¹¹.

Tadeusz Brzeziński napisał, że Hipokrates jako pierwszy znany lekarz odszedł od „religijno-mistycznej koncepcji choroby i oparł ją całkowicie na podstawach filozoficznych”¹². Czy faktycznie w pismach hipokratycznych można zauważyć wpływ różnych myśli filozoficznych? Niektóre traktaty wykazują dominację jednego filozofa, w innych widać niespójne, wręcz eklektyczne połączenie wielu poglądów zaspokajających potrzebę wyjaśnienia konkretnego przypadku. W pozostałych, mimo że nie da się zauważyć żadnej konkretnej teorii filozoficznej, widać jednak znaczący wpływ pojęć i kategorii filozofii przedsokratejskiej. Sam Hipokrates, który był bardziej zainteresowany zapisywaniem swoich obserwacji klinicznych niż filozofowaniem, w dziełach *Aforismi* i *Ius iurandum* nie różnicuje myśli refleksyjnego filozofa i mądrości doświadczonego praktyka¹³.

Według jednego z pierwszych nauczycieli i propagatorów nauki greckiej, irlandzkiego profesora Benjamina Farringtona (1891-1974), na uprawianie i rozumienie medycyny zaproponowanej przez Hipokratesa w znacznym stopniu wpłynęła pitagorejska teoria o czterech żywiołach natury (wodzie, ziemi, powietrzu i ogniu), czego konsekwencją było przyjęcie analogicznego założenia, że ciało składa się z czterech płynów lub „humorów” (czarna żółć, żółta żółć, flegma i krew)¹⁴. Spyros Marketos (1931-2012), profesor i historyk medycyny, uważał, że medycyna i filozofia Hipokratesa połączyły koncepcje filozofii jońskiej z VI w. p.n.e. z koncepcjami Pitagorasa oraz z teorią jego uczniów Alcmaeona¹⁵ i Empedoklesa¹⁶, ustanawiając humoralną teorię fizjologii i patofizjologii.

Zgodnie z tą teorią, ludzie są stworzeni z duszy i ciała, które zawiera cztery humory (płyny), a chory jest istotą zależną od soków w organizmie: αἷμα – krwi, φλέγμα – śluzu, χολή – żółci i μέλαινα χολή – czarnej żółci, które odpowiadają czterem organom ciała: sercu, mózgowi, wątrobie i śledzionie¹⁷, a równowaga soków, κρᾶσις, decyduje o stanie zdrowia człowieka¹⁸. Najstarszym znanym tekstem, w którym pojawia się opis teorii humoralnej jest *De Natura Hominis*, dzieło, którego autorem według Arystotelesa był Polybus, zięć

¹¹ Por. J. Jouanna, *Hippocrate: Oeuvres complètes*, Collection Budé, 5 (part 1), 1988, s. 83 oraz J. Jouanna, *Hippocrates*, translated by M.B. DeBevoise, Baltimore 1999, s. 254-255.

¹² T. Brzeziński, *Zdrowie i choroba w starożytności i w średniowieczu*, w: *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, Warszawa 2016, s. 88.

¹³ Por. L. Edelstein, *Ancient Medicine*, s. 197-255 oraz S.G. Marketos, C. Papaconomou, *Medicine, Magic and Religion in Ancient Greece*, „Humane Medicine”, 8/1992, s. 41-44, S.G. Marketos, *The Hippocratic Oath*, „The Lancet”, 1996, nr 1, s. 101-102.

¹⁴ Pitagorejczycy byli elitarną grupą filozoficzną, która uważała, że dobroczynna natura została stworzona przez boskie harmonijne i zdefiniowane muzycznie prawa. Medycyna oparta na idei pitagorejskiej przyjmowała założenia pitagorejskiego filozofa Empedoklesa (493-433 p.n.e.). Por. L. Edelstein, *Ancient Medicine*, s. 46.

¹⁵ Według Diogenesa Laertiosa uczeń Pitagorasa i syn Peritoosa. Był zwolennikiem teorii o nieśmiertelności duszy. Uważa się go również za twórcę psychologii doświadczalnej. Od Parmenidesa przejął pogląd, w myśl którego zdrowie zależy od równowagi przeciwieństw w organizmie. Medycznymi dokonaniem Parmenidesa i Alkmeona głęboko inspirował się Empedokles z Agragas. Por. Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych mężów*, tłum. W. Olszewski, Warszawa 1984, s. 508.

¹⁶ Empedokles z Agrigentum był twórcą koncepcji czterech żywiołów. Więcej na temat Empedoklesa w: W. Tatar-kiewicz, *Empedokles*, w: *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 1981, s. 40-43.

¹⁷ S.G. Markatos, *Hippocrates the Koan: The Father of Rational Medicine* w: *Hippocrates Symposium*, ed. A. Springer Japan Publishing Inc. 1993, s. 7-14.

¹⁸ Por. J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie...*, s. 89.

Hipokratesa. Jest prawdopodobne, że Polybus, będąc również uczniem Hipokratesa, mógł tworzyć równoległe z nauczycielem, będąc pod wpływem wiedzy i myśli swojego mentora. Galen uważa jednak, że *De Natura Hominis* jest dziełem samego Hipokratesa¹⁹.

Zdaniem hipokratyków, zdrowie i choroba są uzależnione od ilości ciepła i wilgoci w organizmie²⁰. Szczegółowy opis tych zależności został sporządzony przez Hipokratesa w piśmie *Aforismi*. „Każda istota żywa w dniu swych narodzin otrzymuje największą porcję ciepła i wilgoci, a w ostatnim ma ich już najmniej, ponieważ na początku mają miejsce największe metaboliczne procesy wzrastania, które przy końcu wygasają”²¹. W traktacie *Epidemicorum Liber I et III* opisany jest schemat przebiegu choroby, na który składają się okresy wilgoci *πρόφασις* oraz okresy wytrawiania i przetwarzania, kiedy to podczas neutralizacji szkodliwych składników w sokach może nastąpić *κρίσις* (przesilenie choroby), od którego znowu zależy dalsze rokowanie – *πρόγνωσις*²². Zadaniem lekarza było przywrócenie oraz utrzymanie „zdrowej” równowagi tych humorów, czym pomagał w pracy „życzliwej naturze”²³. Według teorii Hipokratesa zaburzenia równowagi skoków powodują dwie przyczyny: wewnętrzna i zewnętrzna. „Na wewnętrzną składają się te, które mają początek w naturze człowieka i te, na które człowiek nie ma wpływu, czyli: pora roku, klimat, warunki pogodowe oraz proces starzenia. Zewnętrznymi czynnikami są wszystkie, na które człowiek ma wpływ”²⁴. Czynniki środowiskowe są również doskonale opisane w jednym z dzieł należących do zbioru *Corpus Hippocraticum* pt. *De acre, aquis et locis*. Zawarte w nim opisy przy wykorzystaniu metody progresywnej²⁵ można traktować jako pierwsze wzmianki na temat zdrowia publicznego i medycyny środowiskowej²⁶. Dzieło to jest również pierwszym i najstarszym zachowanym dziełem medycznym ukazującym związki przyczynowo-skutkowe między czynnikami środowiskowymi a chorobą. Jego autorstwo przypisuje się samemu Hipokratesowi. Również we wspomnianych już księgach *Epidemicorum Liber I et III* opisywane warunki pogodowe związane z różnymi porami roku

¹⁹ Por. E. Nachmanson, *Erotiani...*, s. 14.

²⁰ Por. J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie...*, s. 89.

²¹ Por. S. Longosz, *Medyczna troska o ludzi starych w starożytnym grecko-rzymskim świecie*, „Vox Patrum”, 31/2011, s. 202: „To właśnie u presokratyków powstała słynna teoria o ciepłe i wilgoci, przyjmowana później powszechnie w mniej lub więcej zmodyfikowanej formie przez filozofów przyrody i medyków starożytnych, głosząca, że każda istota żywa otrzymuje przy swym narodzeniu pewną porcję ciepła i wilgoci, które z biegiem życia powoli się wyczerpują, tak iż pod koniec staje się ona zimna i wysuszona, a ich wyczerpanie oznacza dla niej śmierć; ich obecność jest warunkiem zapewniającym narodziny i wzrost istot żywych, a brak choćby jednego z tych elementów, prowadzi do upadku biologicznego”.

²² Por. J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie...*, s. 89.

²³ W komentarzach do dzieł Hipokratesa Galen napisał, że w niektórych manuskryptach zamiast terminu „sztuka” lekarska zauważył termin „natura” i na tej podstawie wysnuł wniosek, że „lekarz jest sługą (życzliwej) natury”. Por. Galenus, *De methodo medendi*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. VIII. ed. C.G. Kuhn, Georg Olms, Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1965, s. 462.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Metoda progresywna jest jedną z naukowych metod historycznych, która bada fakty z epoki bogatej w źródła, a następnie rozpatruje te same problemy w następujących okresach uboższych w źródła.

²⁶ „Koncepcja medycyny środowiskowej jako nauki odnosi się do interdyscyplinarnych badań podstawowych i stosowanych, dotyczących skutków zdrowotnych narażenia na szkodliwe czynniki środowiskowe. W sferze umiejętności jest rozumiana jako zespół działań podejmowanych dla diagnozowania, zapobiegania i leczenia uwarunkowanych środowiskowo zaburzeń zdrowia”. Por. M. Muszyńska-Graca, *Medycyna środowiskowa*, http://www.ietu.katowice.pl/wpr/Dokumenty/Materialy_szkoleniowe/Szkol2/13-muszynska.pdf (dostęp: 20 XII 2017).

występują jako determinanty wzrostu i zmniejszenia sezonowej i rocznej zachorowalności na choroby epidemiczne²⁷.

W tym samym dziele znajduje się jedna z naczelnych zasad etyki lekarskiej obowiązująca do dnia dzisiejszego: „[W praktyce lekarskiej należy hołdować] dwóm zasadom: pomagać lub [przynajmniej] nie szkodzić”²⁸. Jest ona często i mylnie postrzegana jako część *Ius iurandum*, kultowego pisma nawiązującego do pitagorejskiego przekonania o konieczności zachowania tajemnicy, obowiązku szanowania nauczycieli czy potrzebie istnienia solidarności zawodowej co mocno wybrzmiewa w jego treści²⁹: „Mojego nauczyciela w sztuce lekarskiej, na równi z rodzicem moim szanować będę, moje mienie z nim podzielać, a w przypadku, gdy czegokolwiek zapotrzebuje, wszystkiego wdzięcznym sercem dostarczać mu będę; dzieci jego za rodzonych braci moich uważać, a na żądanie uczyć ich będę sztuki lekarskiej bez wynagrodzenia i bez jakiegokolwiek z ich strony zobowiązania”³⁰. Prawdopodobnie tekst *Ius iurandum* został spisany co najmniej dwa wieki po Hipokratesie, chociaż W.H.S. Jones wyraża przekonanie, że to Hipokrates ustalił ustne przyrzeczenie zasad etycznych dotyczących właściwego postępowania medycznego. Swoją opinię uzasadnia wspomnianymi wyżej widocznymi – jego zdaniem – wpływami filozofii pitagorejskiej na treści zawarte w *Ius iurandum*³¹.

Jednak najbardziej intrygującym i fascynującym dziełem, a zarazem najchętniej komentowaną w licznych artykułach i książkach pracą w *Corpus Hippocraticum*, jest traktat *De prisca medicina*³². Traktat ten, podobnie jak wspomniane już dzieło *De morbo sacro*, atakuje zarówno „boskie” pochodzenie choroby jak i wtargnięcie w medycynę hipotetycznej spekulacji filozofów³³. Na całość *De prisca medicina* składają się 24 części, które ze względów tematycznych i logicznych można podzielić na trzy grupy³⁴.

Pierwszą z nich, zawierającą części od I do 19, Hipokrates rozpoczyna od krytyki swoich oponentów za spłykanie i upraszczanie przyczyn chorób i sugeruje, że ich przyczyny należy łączyć z teorią humoralną. W dalszym ciągu rozważań sugeruje, w jaki sposób powinno być rozumiane uprawianie medycyny. Jego zdaniem, medycyna powinna być traktowana jako τέχνη, które można tłumaczyć jako biegłość, kunszt, umiejętność, rękodzielo, rzemiosło, sztukę, ewentualnie jako coś, co jest zgodnie z zasadami sztuki³⁵. Tą prawdziwą τέχνη, co w tym wypadku prawdopodobnie powinno się tłumaczyć jako umiejętność, nabywa się dzięki bezpośredniej obserwacji pracy lekarza i własnej pracy pod obserwacją lekarza. To zdobyte doświadczenie i badania powinny stanowić jej podstawę. Medycyna nie powinna posługiwać się hipotezami, uogólnieniami czy domysłami. Jej podstawą powinny być doświadczenie

²⁷ Por. J.E. Bailey, *Asklepios: ancient hero of medical caring*, „Annals of Internal Medicine”, 1996 Jan 15, 124(2), s. 257-263 oraz J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie...*, s. 67.

²⁸ Por. J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie...*, op. cit., s. 91.

²⁹ Ch. Yapijakis, *Hippocrates of Kos...*, s. 507.

³⁰ Hipokrates, *Aforyzmy i rokowania*, tłum. H. Łuczkiwicz, Warszawa 1864, s. 2.

³¹ Por. W.H.S. Jones, *Hippocrates Collected Works I*, Harvard University Press, Cambridge, USA 1957, s. 46.

³² H. Miller, *On Ancient Medicine and the Origin of Medicine*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association”, 1949, vol. 80, s. 187-202; M. Schiefsky, *Hippocrates: On Ancient Medicine*, Leiden 2005.

³³ Por. W.H.S. Jones, *Hippocrates Collected Works I*, s. 28.

³⁴ M. Schiefsky, *Hippocrates...*, s. 25.

³⁵ *Słownik grecko-polski*, red. O. Jurewicz, t. I-II, Warszawa 2001, s. 394.

i badania³⁶. Z chorym powinno rozmawiać się o jego chorobie, bowiem nikt bardziej od cierpiącego na daną przypadłość nie zrozumie jej istoty³⁷. Hipokrates zastanawia się, czy sztuka lekarska byłaby potrzebna, gdyby pożywienie przygotowywane dla osób zdrowych było skuteczne w przypadku chorych? Czy problem choroby w ogóle by powstał? Te rozważania doprowadziły Hipokratesa do przemyśleń i rozważań związanych z dietą odpowiednio przygotowaną dla ludzi chorych, która w jego opinii jest podstawą prawidłowego i odpowiednio prowadzonego leczenia. Przypomina o konieczności prawidłowego odżywiania, jednocześnie opisując początki leków. Wyklucza z diety surowe mięso, jako że nie jest ono przez człowieka trawione w takim samym stopniu jak przez zwierzę, podkreślając przy okazji różnicę natury człowieka i zwierzęcia. Zaznacza potrzebę umiejętności rozróżnia potrzeb żywieniowych w poszczególnych przypadkach chorobowych. Uważa za duże uproszczenie leczenie według zasady humorów gorących, zimnych, suchych i mokrych, identyfikowanie przyczyn choroby według humoru, gdzie lekarstwem jest przeciwieństwo przyczyny (mokra – suche, zimne – gorące). Gotowanie powoduje – według niego – utratę właściwości produktu surowego, natomiast przy prawidłowym wymieszaniu podczas gotowania z innymi środkami spożywczymi zyskuje inne, lepsze wartości³⁸. Zalety takiej diety dla chorego ma określić lekarz, a nie uczyni tego w sposób prawidłowy, jeśli nie pozna natury człowieka i nie zrównoważy humorów. Odpowiednio wymieszane składniki pożywienia zapewniają zdrowie, natomiast niewłaściwie wymieszane i przy nieodpowiednich proporcjach wywołują chorobę lub potęgują ból³⁹.

W dalszym toku swoich rozważań Hipokrates przytacza szereg przykładów ze swojej praktyki lekarskiej, analizuje i zastanawia się nad przyczynami powstawania gorączek⁴⁰. W konkluzji twierdzi, że jeżeli w niektórych przypadkach mimo oddziaływania na siebie gorąca i zimna gorączka utrzymuje się, to musi istnieć jakiś inny, nierozpoznany dotąd czynnik odpowiedzialny za jej utrzymywanie się⁴¹.

W drugiej grupie, zawierającej części od 20 do 24, Hipokrates omawia własną praktykę lekarską oraz odrzuca jako nieistotne dla praktyki medycznej teorie natury ludzkiej Empedoklesa i innych filozofów czasu przed Sokratesem. Twierdzi, że ich teorie skłaniają się ku filozofii i mają więcej wspólnego ze sztuką pisania niż z medycyną. Argumentuje, że koncepcja ludzkiej natury musi opierać się na medycynie badającej i analizującej ludzki organizm, a nie na kosmologicznych teoriach Empedoklesa⁴². Jego zdaniem skuteczność leczenia jest uzależniona od dokładnego poznania prawdziwej natury człowieka i odpowiadającej mu diety⁴³ oraz prawdopodobnie tego, co współcześnie definiuje się jako styl życia⁴⁴.

³⁶ Por. W.H.S. Jones, *Hippocrates Collected Works I*, s. 27.

³⁷ H. Łuczkiwicz, *Dwie księgi Hipokratesa*, Warszawa 1890, s. 83.

³⁸ Ibidem, s. 84-85.

³⁹ Ibidem, s. 88.

⁴⁰ Por. S. Longosz, *Medyczna troska o ludzi starych w starożytnym grecko-rzymskim świecie*, s. 201: „ludzie starzy, w przeciwieństwie do jeszcze rosnących, mają już mało wrodzonego ciepła i wilgoci, w konsekwencji czego potrzebują już mniej pokarmu, a w wypadku choroby mają też już mniej gwałtowną gorączkę”.

⁴¹ Por. W.H.S. Jones, *Hippocrates Collected Works I*, s. 26.

⁴² Ibidem.

⁴³ Por. H. Łuczkiwicz, *Dwie księgi Hipokratesa*, s. 83.

⁴⁴ M. Schiefsky, *Hippocrates...*, s. 25.

Trzecia z założonych hipotetycznie grup, zawierająca części od 9 do 12, jest poniekąd podsumowaniem stosunku Hipokratesa do medycyny dawnej, która nie jest – według niego – prawdziwą sztuką medyczną⁴⁵. Twierdzi on, że wiedza lekarza przekłada się na jego możliwości i umiejętności w zakresie diagnozy i terapii, co jest bardzo istotne w leczeniu indywidualnych, a nie typowych przypadków. Leczenie jednostkowe jest uzależnione od konkretnych objawów danego przypadku chorobowego, bowiem u każdego pacjenta przebieg tej samej choroby może być inny. Te różnice mają znaczenie przy ustalaniu i doborze odpowiedniej diety. Czas podawania środków zaradczych przygotowanych w oparciu o dostosowaną do konkretnego przypadku dietę musi również uwzględniać rytm organizmu. Badanie lekarskie powinno być skupione na reakcji organizmu chorego na prowadzone leczenie. Jest to bardzo złożony proces, który wymaga nie tylko wiedzy, ale i precyzji. Jeśli jednak nie można w całej sztuce lekarskiej osiągnąć doskonałej precyzji, to i tak nie można jej negować, bowiem opiera się na rozumowaniu i wnioskach będących efektem dokładnych, poprawnie wykonanych badań, a nie przypadkowości⁴⁶.

Podsumowując, można stwierdzić, że hipokratyczny lekarz był badaczem, ale przede wszystkim rzemieślnikiem, któremu w pracy towarzyszyli uczniowie oraz inni medycy, z którymi analizował każdy przypadek chorobowy. Gdy potrzebna była interwencja chirurgiczna, łączył role lekarza chorób wewnętrznych, chirurga oraz ortopedy. Proponowane leczenie często łączone było ze stosowanymi wtedy działaniami profilaktycznymi i prozdrowotnymi. Masaże, kąpiele, ćwiczenia fizyczne oraz dieta to tylko niektóre z propozycji medyków z Kos zapoczątkowane wcześniej przez Herodikusa, uważanego za jednego z nauczycieli Hipokratesa oraz pierwszego lekarza medycyny sportowej⁴⁷.

Lekarz mógł podjąć się leczenia lub odmówić, jeśli jego zdaniem nie było szans na pomoc choremu, wyjaśniając przy tym przyczyny odmowy. Często jego warsztatem był dom pacjenta, a zarówno pacjent jak i jego rodzina czy opiekunowie byli znaczącymi współpracownikami w procesie leczenia⁴⁸. Zachęcając do wzajemnej współpracy uświadamiał rodzinie i choremu problem zdrowotny i wyjaśniał, na czym będzie polegało leczenie. Hipokrates wyraźnie podkreślił znaczenie takiego działania: „[My lekarze] bierzemy udział w tym, co jest konieczne dla zdrowia. A jeśli [pacjent] będzie nam posłuszny, nie zboczy z drogi [przez nas wytyczonej]. Zbacząc, [pacjenci] cierpią, rezygnują z walki i umierają. Ale ten, kto wziął chorego w [swoje] ręce, jeśli wyjaśni działanie sztuki medycznej i [jednocześnie] zachowa działanie natury, nie próbując jej zmienić, usunie obecną depresję lub chwilowe zwątpienie [u chorego]”⁴⁹.

Renoma i popularność, którą dzięki dobrze wykonywanej pracy osiągał, przyciągały licznych chorych oraz skutkowały zapraszaniem do innych miast. Efektem takich podróży

⁴⁵ Ibidem, s. 26-27.

⁴⁶ *Hippocrates*, w: *Hippocrates Collected Works I*, ed. W.H.S. Jones, Cambridge, Harvard University Press 1923, s. 35.

⁴⁷ *Sport and exercise science: essays in the history of sports medicine*, ed. J.W. Berryman, R.J. Park, University of Illinois Press 1992, s. 12.

⁴⁸ Por. Hippocrates, *Oeuvres complètes*, ed. É. Littré, Paris 1839, <http://www.perseus.tufts.edu/> (dostęp: 14 III 2016).

⁴⁹ Ibidem, s. 325.

było rozszerzenie jego działalności medycznej na wiele regionów Grecji, jak miało to miejsce w przypadku samego Hipokratesa⁵⁰.

Maksymalna koncentracja uwagi hipokratycznego lekarza na rokowaniu, obserwacji objawów, przy braku podejmowania próby nazwania samej choroby prawdopodobnie wynikała z gradacji ważności zbieranych danych, ponieważ stawiano zawsze na pierwszym miejscu obserwację przebiegu choroby, czyli faktów. Wkład Hipokratesa w rozwój medycyny uprawianej jako zawód, oprócz dokładnej obserwacji i analizy objawów klinicznych, był również możliwy dzięki otwartemu umysłowi i nieodpartej potrzebie wyjaśnienia przyczyn chorób. Prawdopodobnie dzięki takiej interpretacji sztuki medycznej rozpoczął on bardzo powolne wyprowadzanie medycyny z niezbadanego obszaru i niezrozumiałych zjawisk rządzonych przez nadprzyrodzone siły w naturalne i naukowe postrzeganie świata i sztuki lekarskiej.

Większość terminów klinicznych stosowanych do dziś, jak również prawne i etyczne założenia sztuki lekarskiej, mają swoje początki w dziełach Hipokratesa⁵¹. W nich to, według badaczy, ustanowił on podstawy medycyny praktykowane nawet współcześnie.

Not just about medical art in the selected writings of the „Corpus Hippocraticum” Summary

According to the researchers, the most intriguing and fascinating work at the *Corpus Hippocraticum* is the treatise *De prisca medicina*. It consists of 24 parts in which Hippocrates argues that the human organism is a blend of various substances or humors. Having set forth humoral theory, Hippocrates criticizes the hypothesis about the causes of diseases independent of this theory. Hippocrates medicine, due to the way it is practiced, should be treated as τέχνη, and this term can be translated as proficiency, craftsmanship, skills, craft, and art. Medicine should not use hypotheses or generalizations but should be based on experience and research. The doctor was a researcher, but above all a craftsman, accompanied by students and other doctors, with whom he analyzed every case of disease.

Keywords: Hippocrates, doctor, art, medicine

BIBLIOGRAFIA

- Adams F., *The Genuine Works of Hippocrates*, New York 1891.
- Bailey J.E., *Asklepios: ancient hero of medical caring*, “Annals of Internal Medicine”, 1996 Jan 15,124(2), 257-263.
- Bakalis N., *Handbook of Greek Philosophy from Thales to the Stoics: Analysis and Fragments*, „Trafford Publishing”, Victoria, Canada 2005.
- Sport and exercise science: essays in the history of sports medicine*, ed. J.W. Berryman, R.J. Park, University of Illinois Press 1992, s. 372.
- Brzeziński T., *Zdrowie i choroba w starożytności i w średniowieczu*, w: *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, Warszawa 2016, s. 81-113.
- Cartwright M., *Greek Medicine*, w: *Ancient History*, https://www.ancient.eu/Greek_Medicine (dostęp:13 XI 2017).

⁵⁰ Por. J. Krajewska, A. Głusiuk, *Epidemie...*, s. 62.

⁵¹ Por. ibidem, s. 66

- Diogenes Laertius, *Żywoty i poglądy słynnych mężów*, tłum. W. Olszewski, Warszawa 1984.
- Edelstein L., *Ancient Medicine*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, USA 1967.
- Galenus, *De methodo medendi*, w: *Claudii Galeni Opera Omnia*, t. VIII, ed. C.G. Kuhn, Georg Olms, Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1965.
- Hanson A., *Continuity and Change: Three Case Studies in Hippocratic Gynecological Therapy and Theory*, w: *Women's History and Ancient History*, ed. B. Sarah, University of North Carolina Press 1991, s. 73-110.
- Hipokrates, *Aforyzmy i rokowania*, tłum. H. Łuczkiwicz, Warszawa 1864.
- Hippocrates, *Oeuvres complètes*, ed. É. Littré, Paris 1839, <http://www.perseus.tufts.edu/> (dostęp: 14 III 2016).
- Hippocrates with English translation* by W.H.S. Jones, ed. W. Heinemann, t. I, Harvard University, 1957.
- Jones W.H.S., *Hippocrates Collected Works* I. VI, Harvard University Press, Cambridge, USA 1923.
- Jouanna J., *Hippocrate: Oeuvres complètes*, Collection Budé, 5 (part 1), 1988.
- Jouanna J., *Hippocrates*, translated by M.B. DeBevoise, Baltimore 1999.
- Słownik grecko-polski*, red. O. Jurewicz, t. I-II, Warszawa 2001.
- Kingsley P., *Ancient Philosophy, Mystery, and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Krajewska J., Głusiuk A., *Epidemie: Księgi I i III Hipokratesa oraz w greckiej i rzymskiej historiografii od starożytności do wczesnego średniowiecza*, Warszawa 2016.
- Longosz S., *Medyczna troska o ludzi starych w starożytnym grecko-rzymskim świecie*, „Vox Patrum”, 31/2011, s. 199-230.
- Łuczkiwicz H., *Dwie księgi Hipokratesa*, Warszawa 1890.
- Markatos S.G., *Hippocrates the Koan: The Father of Rational Medicine*, w: *Hippocrates Symposium*, ed. A. Springer Japan Publishing Inc. 1993, s. 7-14.
- Markatos S.G., Pappas C., *Medicine, Magic and Religion in Ancient Greece*, „Humane Medicine”, 8/1992, s. 41-44.
- Markatos, S.G. *The Hippocratic Oath*, „The Lancet”, 1996, nr 1, s. 101-102.
- Miller H., *On Ancient Medicine and the Origin of Medicine*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association”, 1949, vol. 80, s. 187-202.
- Muszyńska-Graca M., *Medycyna środowiskowa*, http://www.ietu.katowice.pl/wpr/Dokumenty/Materialy_szkoleniowe/Szkol2/13-muszynska.pdf (dostęp: 20 XII 2017).
- Nachmanson E., *Erotiani Vocum hippocraticarum collectio*, Gothenburg 1918.
- Schiefsky M., *Hippocrates On Ancient Medicine: Translated with Introduction and Commentary*, Leiden 2005.
- Tatarkiewicz W., *Empedokles*, w: *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 1981.
- Yapıjakis Ch., *Hippocrates of Kos, the Father of Clinical Medicine, and Asclepiades of Bithynia, the Father of Molecular Medicine*, „In Vivo”, July-August 2009, vol. 23, no 4, s. 507-514.